

ДОЛЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ОДЕСИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

У статті представлено історіографічний огляд стану та основних питань дослідження долі культурних цінностей Одеси в часи Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, культурні цінності, Одеса, Трансністрія.

Друга світова війна лишила людству складну спадщину. Серед комплексу дослідницьких питань проблема тотального переміщення культурно-історичних цінностей держав і народів посідає провідне місце.

Свій певний внесок в актуалізацію цього питання наприкінці ХХ століття зробили загальні процеси демократизації суспільного життя в країнах Східної Європи і, як наслідок, похваллення міждержавних відносин між європейськими країнами. Ці процеси підважили сталі стереотипи періоду "холодної війни", сприяли доступу до інформації з розсекречених архівних фондів та її поширенню. Таким чином, проблема реституції культурних цінностей посіла провідне місце в європейській політиці й стала реальним і впливовим фактором європейського політичного життя. Практично вона стосується всіх держав Східної й Центральної Європи.

Утворення незалежних держав на території СРСР висунуло на перший план питання про належність культурно-історичних цінностей, які були переміщені до колишньої загальносоюзної столиці. Постала проблема з'ясування долі культурних цінностей, що були вивезені з України під час Другої світової війни й були або втрачені, або знайдені й повернуті радянськими представниками після війни, проте які не потрапили до відповідних довоєнних власників: музеїв, бібліотек, архівів. Це питання лишається актуальним і дотепер. До того ж, воно ускладнюється тим, що не вдається виробити загальні підходи до розуміння принципів реституції та трактування міжнародно-правових норм у сфері обігу культурних цінностей.

Україна, яка зазнала колосальних утрат національних культурних цінностей під час Другої світової війни, являє собою яскравий приклад цілого комплексу наявних проблем, характерних для східноєвропейського та центральноєвропейського регіонів.

Друга світова війна – катастрофа загальнолюдського масштабу, що спричинила загибель мільйонів людей, численні руйнування, безпрецедентне пограбування окупованих країн. Так, чисельність Одеси зменшилася з 601,6 тис. осіб (1939) до близько 250 тис. осіб (1944), постраждали будівлі бібліотек, музеїв, театрів, шкіл, лікарень. Величезних утрат було завдано культурно-історичній спадщині Одеси. Румунськими та німецькими окупаційними силами було знищено або вивезено з міста численні книгозбірні бібліотек ("Hebraica" та "Iudaica" Одеської обласної бібліотеки ім. М. Грушевського (1937 – 1998 – ОУНБ ім. В. І. Леніна)), рідкісні музейні цінності (полотна Рєпіна, Куїнджі, Саврасова, старовинні меблі, порцеляна, гобелени, килими тощо). Одразу ж після визволення Одеси Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР розпочала збір даних і попередній їх аналіз. Проте й досі ця робота лишається не завершеною.

У працях радянських істориків проблема втрати культурно-історичних цінностей не була досліджена належним чином. Серед величезного обсягу радянських видань із проблематики Другої світової війни окремі питання висвітлювалися лише

побіжно або окреслювалися в узагальнених працях. Основну увагу було зосереджено на трьох головних питаннях:

1. Евакуація музеїв, архівів, бібліотек у внутрішні райони СРСР.
2. Збитки заподіяні німецькими, румунськими окупантами.
3. Заходи з відновлення діяльності музеїв, архівів, бібліотек.

Так питання долі одеських архівів побіжно висвітлено працях В. І. Вялікова [2, с. 182-184], О. Г. Мітюкова [3, с. 135-137 146-147], Д. С. Щедріної [4, с. 49-50]. У дослідженнях Ковалю М. В. [4, 5] основну увагу зосереджено на збитках, які заподіяли окупанти. Про відновлення мережі культурних закладів, історичних пам'яток Одеси йде мова в статтях В. І. Акуленка [6, с. 110-112], В. М. Жабокрицького [7, с. 101-104]. У монографічному дослідженні Л. В. Максакової [8, с. 39-48] розглянуто постанови офіційних органів влади щодо евакуації музеїв, архівів, бібліотек, подано деякі дані про втрати культурних цінностей.

Для цих досліджень характерна значна ідеологізація питання, спрощений підхід до вивчення окупаційної політики в галузі культури. Необхідно зазначити, що питання евакуації цінних фондів українських музеїв, бібліотек, архівів на схід СРСР висвітлювалося лише як героїчний вчинок із порятунку культурного надбання. При цьому замовчувалися помилки при евакуації, применшувалися масштаби втрат при її здійсненні. Також тривалий час проблема культурних утрат використовувалася виключно з метою обвинувачення фашистського режиму в злочинній діяльності під час окупації, ґрунтовно не висвітлюючи питання розшуку й повернення культурно-історичних цінностей. Головну увагу було зосереджено на територіях, які входили до окупаційної зони Німеччини (райхскомісаріат "Україна", дискрит "Галичина"), проте окупаційна політика Румунії на території Трансністрії висвітлювалася лише побіжно.

В умовах тоталітарного радянського режиму неможливо було виокремити окрему позицію УРСР, а значить і проведення пошуків утрачених цінностей. Жодна з кампаній з обліку збитків, заподіяних під час війни архівам, музеям, бібліотекам України, які проводилися у воєнні та повоєнні роки, не була доведена до логічного завершення. Як наслідок – переважна більшість культурних установ, що постраждали під час війни, не мають повного реєстру втрачених фондів. Усі ініціативи українських науковців із цього питання не були завершені [9, с. 112]. Вирішення питання розшуку й повернення культурних цінностей ускладнювалося тим, що значна частина архівних джерел була засекречена й зберігалася в закритих спецфондах архівних установ та бібліотек. Це виключало можливість вільного доступу до них дослідників.

Період перебудови та гласності дав можливість історикам розширити коло досліджуваних проблем за рахунок низки "білих плям" в історії Великої Вітчизняної війни. Наприклад, можна відзначити навести дослідження В. І. Акуленка та Н. Ш. Юнака [10, с. 6,10-22], у якому згадано про евакуацію до Уфи музейних фондів Одеси, про знищення пам'яток культури радянською владою під час відступу. Також, наведено результати здійснення нацистської окупаційної політики у сфері культури, зроблено спробу визначити вартість пограбованих і вивезених з України культурних цінностей. У дослідженні Л. В. Максакової [11] увагу приділено порятунку українського культурного надбання в роки Другої світової війни: евакуація до східних областей СРСР, порятунок цінних об'єктів у прифронтовій смузі й під час окупації. Наведено прізвища людей, які доклали великих зусиль при порятунку архівних, музейних, бібліотечних фондів; зазначено області Радянського Союзу, куди вони були евакуйовані. У праці окреслено військові обставини, що унеможлилювали або значно ускладнювали процес організованого вивезення цінних фондів культурних установ. Наведено дані про втрати культурних надбань під час евакуації та окупації.

Окремо слід відзначити працю П. Грімстед та Г. Боряка [12] щодо долі культурних цінностей під час Другої світової війни. У цьому дослідженні використано велику джерельну базу, яка складається з широкого масиву архівних матеріалів США, Німеччини, Чехословаччини, Польщі, Росії, України. Це, здебільшого документи нацистської окупаційної влади, які були вилучені союзниками наприкінці Другої

світової війни. Автори зробили вдалу спробу відтворити політику Німеччини та СРСР стосовно українських культурно-історичних цінностей. Ґрунтовно проаналізовано питання шляхів переміщення культурних цінностей та їх подальша доля після завершення війни. Також, розглянуто питання щодо обставин і методів евакуації радянською владою культурних цінностей до східних областей СРСР, мети й суті нацистської політики стосовно захоплених культурних цінностей, впливу застосування тактики "випаленої землі" на стан фондів архівів, бібліотек, музеїв. Пунктирно окреслено питання долі культурних цінностей Одеси.

За умов незалежної України дослідження "білих плям" в історії ХХ століття, зокрема періоду Другої світової війни, набули нового імпульсу. Спостерігаються перші спроби українських учених об'єктивно та неупереджено підійти до розгляду проблеми наслідків окупаційного режиму в Україні, на базі архівних джерел відтворити детальну й адекватну картину подій Другої світової війни. Поступово відбувається розсекречення архівних фондів, що уможлиблює розширення проблематики наукових досліджень. До наукового обігу вводяться нові архівні матеріали [13].

На початку 90-х років масштабні дослідження втрат культурно-історичних цінностей музеїв, бібліотек, архівів були започатковані Національною комісією з питання повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України та низкою наукових інституцій (Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського, Інститут історії України Національної академії наук України). Побачили світ 10 випусків серійного видання "Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи.", де в статтях В. Акуленка [14], Б. Іваненка [15], О. Федорука [16] та інших обґрунтовано необхідність повернення в Україну втрачених культурно-історичних цінностей як із міжнародно-правових позицій, так і в контексті духовного відродження й державотворчого процесу.

Необхідно відзначити статті відомого історика М. В. Ковалю [17, с. 16; 18], у яких у загальних рисах, окреслено проблеми та стан евакуації культурних цінностей на схід СРСР, висвітлено цинічну політику окупантів, що призвела до масового вивезення або знищення національного надбання України.

Питання вивезення до східних областей СРСР художніх експонатів музеїв Одеси розглянуто в статтях О. Кушніра [19], Л. Пелькіної [20, с. 112], де вказано на незадовільний стан евакуації музейних цінностей, що стало наслідком так званого "залишкового підходу" до вирішення проблем культури.

Серед немало досліджених проблем є доля книжкових фондів у роки Другої світової війни. Доля бібліотечних фондів Одеси в цей важкий період начерково окреслена в статтях О. Ботушанської [21], Е. Жимолостнової [22], Л. Жирнової [23], Полянко [24]. Її вирішення передбачає всебічне вивчення наявної інформації щодо долі цінних книжкових зібрань. Важливо при цьому відзначити необхідність ґрунтовних регіональних досліджень цього питання з визначенням щонайповнішого списку втрачених бібліотечних фондів.

Дотепер складною залишається проблема пошуку та ідентифікації переміщених культурних цінностей, обґрунтування реституційних претензій, наявності досить повної та загальнодоступної документальної бази даних. Досі не проведено комплексного дослідження долі культурних цінностей Одеси під час Другої світової війни та, відповідно, не встановлено приблизного розміру заподіяних збитків. Однією з найскладніших проблем у цьому питанні лишається пошук і систематизація достовірної інформації. Недостатньо вивчено напрями їх переміщення. Наступною дослідницькою проблемою сьогодення є висвітлення методів і засад культурної політики окупантів на українських землях. Зокрема, необхідно з'ясувати специфічні риси політики румунської окупаційної адміністрації у сфері культури на території Трансністрії. Для цього потрібно дослідити діяльність культурних закладів Одеси під час румунської окупації, а також діяльність окремих

окупаційних румунських та німецьких установ, що займалися пошуком, вилученням та вивезенням музейних експонатів, архівних справ, бібліотечних зібрань.

Усебічне дослідження архівних та опублікованих джерел, вивчення наявного історіографічного доробку дасть можливість з'ясувати загальні обсяги втрат архівних, музейних, бібліотечних скарбів української культури, виявити маршрути їх перевезення під час евакуації, окупації, повернення після визволення Одеси та подальші місця їх перебування. Грунтовне дослідження цього питання має відкрити шлях до відновлення історичної справедливості й повернення культурно-історичних цінностей України.

Список використаних джерел та літератури

1. Вяликов В. И. *Архивное строительство в СССР (1917 – 1945 гг.)* / В.И. Вяликов. – М., 1976. – 220 с.
2. Митюков О. Г. *Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973* / О.Г. Митюков. – К.: Наук. думка, 1975. – 272 с.
3. Щедрина Д. С. *З історії становлення і розвитку партійних архівів на Україні* / Д.С. Щедрина // *Український історичний журнал (далі – УІЖ)* – 1978. – № 5. – С. 45-52.
4. Коваль М. *Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні)* / М. Коваль. – К., 1965. – 116 с.
5. Коваль М. В. *У битві з фашизмом* / М.В. Коваль. – К., 1964. – 144 с.
6. Акуленко В. І. *Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни* / В.І. Акуленко // *УІЖ*. – 1973. – № 5. – С. 107-113.
7. Жабокрицький В. М. *Піклування комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943-1945 рр.* / В.М. Жабокрицький // *УІЖ*. – 1980. – № 5. – С. 98-104.
8. Максакова Л. В. *В рядах воюючого народу (из истории советской культуры в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.)* / Л.В. Максакова. – М.: Мысль, 1965. – 312 с.
9. Там же.
10. Акуленко В. І. Юнак Н. Ш. *Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років* / В.І. Акуленко, Н.Ш. Юнак. – К., 1987. – 48 с.
11. Максакова Л. В. *Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны* / Л.В. Максакова. – М.: Наука, 1990. – 133 с.
12. Грімстед П., Боряк Г. *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв* / П. Грімстед, Г. Боряк. – К.-Львів: Червона калина, 1992. – 120 с.
13. Себта Т. М. *Колекція документів Штазі як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни* / Т.М. Себта // *Архіви України*. – 1995. – № 1-3. – С. 69-76.
14. Акуленко В. І. *Міжнародно-правовий аспект проблем повернення культурних цінностей* // *Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи (далі – Повернення...)*. – Вип. 7. *Культура і війна. Погляд через півстоліття*. – К.: Абрис, 1996. – С. 49-52
15. Іваненко Б. *Загальні принципи підходу до реституції духовної спадщини українського народу* / Б. Іваненко // *Там само*. – С. 21-23.
16. Федорук О. *Реституція культурної спадщини – державне завдання* / О. Федорук // *Там само*. – С. 5-8.
17. Коваль М. В. *Доля української культури за "нового порядку" (1941-1944 рр.)* / М.В. Коваль // *УІЖ*. – 1993. – № 11-12. – С. 15-38.

18. Коваль М. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 рр. / М.В. Коваль // Українська культура. – 1994. – № 9-10. – С. 30-31.
19. Кушнір О. А. З історії евакуації на схід колекцій художніх музеїв м. Одеси в роки Другої світової війни / О.А. Кушнір // Одеси-200. – Т. 2. – Одеса, 1994. – С. 22-24.
20. Пелькіна Л. Евакуація і грабунок / Л. Пелькіна // Пам'ятки України. – 1994. – № 1-2. – С. 111-119.
21. Ботушанська О. Бібліотека в роки Другої світової війни: сторінки історії / О. Ботушанська // Повернення... – С. 53-56.
22. Жимолостнова Е. З практики формування банку даних на втрачені цінності бібліотеки // Там само. – С. 57-59.
23. Жирнова Л. Бібліотека в часи випробувань. За матеріалами бібліотечних архівів / Л. Жирнова // Скарбниця культури: Зб. ст. Вип. 3. – Одеса., 2004. – С. 105-127.
24. Полянко Т.Н. Деятельность библиотек Одесской области в изучении истории края / Т.Н. Полянко // Музей. Історія. Одеса. – Одеса: Принт Майстер, 2001. – С. 66-68.

SUMMARY

The article represents historiographical review of the state and basic questions of the investigation of fate of the Odessa's cultural treasures during Second World War.

Key word: *Second World War, cultural treasures, Odessa, Transnistria.*

АННОТАЦІЯ

В статті представлено історіографічний огляд стану і основних питань дослідження судьби культурних цінностей Одеси в часи Другої світової війни.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, культурные ценности, Одесса, Транснистрия.*